

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI

گلیستان دولت اونورسیتیت

Eski o'zbek yozuvi

ایسکی ازبیک یازووی

Dehqonova L. Murodqulov O. « Eski o'zbek yozuvi» fanidan tarix yo'nalishi bo'yicha
bakalavrlar uchun zamonaviy pedagogik texnologiya asosida tayyorlangan amaliy
mashg'ulotlar toplami

Uslubiy majmua “Eski o'zbek yozuvi “ fani mavzulari bo'yicha amaliy mashg'ulot,
mustaqil ish topshiriqlarini o'z ichiga olgan. Majmuada mavzuga oid nazorat topshiriqlari va
yakuniy xulosalar o'rin olgan.

O'quv uslubiy majmua Guliston Davlat universiteti O'MKning yildagi
bayonnomasida nashrga tavsiya etilgan.

Taqrizchilar:

filologiya fanlari nomzodi

B.To'ychiboyev .J Abdullayev

1- mavzu . “Eski o’zbek yozuvi fanini o’qitishning maqsad va vazifalari.

Ajratilgan vaqt: 2 soat

Asosiy savollar:

1. Fors – arab yozuvining taraqqiyot davrlari haqida ma’lumot berish.
2. Eski o’zbek yozuvi o’qitishning muhim ahamiyati.

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar:

Ho’rufe mo’nfasele va mo’ttasele, madda, diakritik belgi.

Identiv o’quv maqsadlari:

- 1.1. Fors – arab yozuvining **o’ziga xos** xususiyatlari..
- 1.2. Fors yozuvining taraqqiyot yo’lini uch asosiy davrini ayta oladi.
- 1.3. Eski o’zbek yozuvini o’rganish muhim ahamiyatga ega ekanligini asoslaydi.

1-savolning bayoni:

Ma’lumki VII asrda arablar Eron, O’rta Osiyo va ularga qo’shni bo’lgan bir necha mamlakatlarni zabt etadilar. Arablar islom dini bilan bir qatorda o’z madaniyati, tili va yozuvini keng xalq ommasiga zo’rluk bilan sindirishga kirishdilar. Shu tariqa bu o’lkalarda arab alifbosi hukmron yozuv bo’lib qoldi.

VII asrning oxiriga kelib yerli xalqlar arab tilida diniy, falsafiy hamda huquq va adabiyotga, meditsinaga oid kitoblarni yozish boshlaydilar. Ilmiy va adabiy kitoblarni boshqa tillardan arab tiliga tarjima qilish keng avj oladi. O’qishlar arab tilida olib boriladi. Yozuvda arab alifbosi mustahkam o’rnashib oladi.

Arablar O’rta Osiyo va Eron xalqlariga o’z til va madaniyatlarini yoyishga va bu xalqlar tilini aloqadan siqib chiqarishga qanchalik jon-jahdlari bilan harakat qilmasinlar, O’rta Osiyo va Eron xalqlari doimo o’z davlat va til mustaqilligi uchun kurashib keldilar va o’z til asoslarini saqlab qoldilar.

IX asrda Eron va O’rta Osiyo xalqlari o’z davlat mustaqilligi va o’z huquqlarini tiklash uchun olib borgan kurashlarida g’olib chiqadilar va arab xalifaligi hukmronligidan ozod bo’lib, o’zlarining markazlashgan Somoniylar davlatini vujudga keltirdilar.

Somoniylar dariy yoki forsiy nomi bilan atalgan mahalliy tilni o’zlarining davlat va adabiy tili deb e’lon qildilar. Dariy tili qadimgi va o’rta davr fors tilining tarixiy taraqqiyoti davomi sifatida shakllandi va arab so’zlari hisobiga o’z leksik sostavini boyitdi. Shunday qilib fors tili tarixida III davr- yangi fors tili davri boshlandi. Dariy tez sur’at bilan taraqqiy etdi, tez vaqt ichida fan va adabiyot uchun asosiy til bo’lib qoldi.

IX-XV asrda O’rta Osiyo xalqlari tarixida ilm, madaniyat, adabiyot va she’riyat yuksak darajaga ko’tarildi.

Bu davrda bir tomondan ijtimoiy fanlar tarix, falsafa va adabiyot keng rivojlangan bo’lsa, ikkinchi tomonidan, tabiiy fanlar-matematika, astronomiya, meditsina fanlari taraqqiy etib, bu sohada olib borilgan ilmiy tadqiqotlar asosida o’lmas asarlar yaratildi. Bu asrlarni yaratgan Muhammad Xorazmiy, Abu Nasr Farobiy va boshqa olimlarning nomlari dunyoga mashhurdir.

Somoniylar davlati barpo bo’lishidan boshlangan besh asrlik davr eron va tojik xalqlari adabiyotining xususan she’riyatining kamolot cho’qqisi sari rivojlangan davri bo’ldi.

Bu davrda o’zining o’lmas asarlari bilan jahon kitobxonlarini maftun etgan Abu Abdullo Rudakiyning lirik she’rlari, Abulqosim Firdavsiyning mashhur «Shohnoma»si, Umar Hayyomning ruboiylari, Sa’diy Sheroziyning «Guliston» va «Bo’ston» asarlari, Nizomiy Ganjaviy va Amir Xisrav Dehlaviyning «Xamsa»lari, Hofizning g’azallari, Abdurahmon Jomiyning «Haft afrang» va boshqa bir qancha shoir va olimlarning asarlari yaratildi.

Muhokama uchun savollar:

- 1.1. Turkiy xalqlar yozuvlari haqida ma'lumot bering.
- 1.2. Eski o'zbek yozuvini o'rganish nima uchun tarix yo'nalishi talabalari uchun muhim ahamiyatga ega. Izohlang.
- 1.3. Eski o'zbek yozuvining o'ziga xos jihatlari haqida fikringiz?
- 1.4. Somoniylar davlati davrida adabiyot va san'at, ilm va ma'rifatdagi o'zgarishlar haqida so'zlang?

2-savol bo'yicha dars maqsadi:

Fors –arab yozuvining o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida talabalarda tushunchalar hosil qilish.

Identiv o'quv maqsadlari:

- 2.1. Eski o'zbek yozuvida xat o'ngdan chapga qarab yozilishi va o'qilishini ayta oladi.
- 2.2. Eski o'zbek yozuvida bo'g'in ko'chirish yo'qligini, bosh va kichik harflar bo'lmay so'zlar o'rniga ko'ra o'z shakliga ega bo'lishini biladi.
- 2.3. Qisqa unlilar yozuvda tushib qolishini, ular diakritik belgilar bilan berilishini sharhlaydi.

2- savolning bayoni:

Eski o'zbek yozuvining o'ziga xos xususiyatlari:

1. O'zbek yozuvida xat chapdan o'ngga qarab yozilsa, fors yozuvida esa xat o'ngdan chapga qarab yoziladi va shu tartibda o'qiladi.
2. Fors-arab albosida atoqli otlar va boshlanish uchun maxsus harflar yo'q. Harfning so'zdagi o'rniga ko'ra so'z boshi, so'z o'rta, so'z oxiri va alohida shakllari bor.
3. Eski o'zbek yozuvida shu vaqtga qadar tinish belgilarini ishlatish qonunlashtirilmagan. XX asrdan boshlab fors tiliga ba'zi bir tinish belgilar kirib kela boshladi. Nuqta, vergul, (teskari holda) qo'shtirnoq, so'roq alomati (teskari holda) ko'p nuqta, qavs kabi tinish belgilari ishlatilmoqda .
4. Fors- arab yozuvida qisqa unlilar yozilmay diakritik belgilarda ifodalanadi, ular yozuvda odatda tushib qoladi, faqat ~ madda belgisi qo'yiladi.
5. Hozirgi o'zbek yozuvida so'zlarni bo'g'inlarga bo'lib, bir satrdan ikkinchi satrga ko'chirish mumkin. Ammo eski o'zbek yozuvida bo'g'in ko'chirish mumkin emas. Agar satr oxiridagi so'zni shu satrga sig'dirish mumkin bo'lmasa uni butunlay ikkinchi satrga yozish kerak bo'ladi. Satr ochiq qolmasligi uchun so'zning oxirgi harflarini cho'zibroq yoziladi.

Muhokama uchun savollar:

- 2.1. Fors-arab yozuvining o'ziga xos xususiyatlarini sanab o'ting.
- 2.2. Qisqa unlilar qanday ifodalanadi, diakritik belgi nima?

Amaliy mashg'ulot:
1-mavzu. Arab-fors alifbosi.
Ajratilgan vaqt- 6 soat

Dars maqsadi: Talabalarga arab-fors alifbosini o'rgatish, yozish malakasini hosil qilish.

Identiv o'quv maqsadlari:

- 1.1. Arab-fors alifbosi haqida tushunchaga ega bo'ladi.
- 1.2. Alifboni yoza oladi va yoddan aytib beradi.

Ishni bajarish tartibi:

1. Arab-fors alifbosini yozishni o'rgatish.
2. Shaklan bir xil, nuqtalar soni va o'rniga ko'ra farqlanuvchi harflarni yozish.
3. Satr chizig'idan pastga tushmaydigan harflar.
4. Satr chig'idan pastga tushadigan harflar.
5. ب shaklidagi harflar.
6. ح shaklidagi harflar.
7. ر shaklidagi harflar.
8. س shaklidagi harflar.

Harfning nomi	Harf ifoda etgan tovushlar	Harflarning yozilishi			
		So'z oxirida	So'z o'rtasida	So'z boshida	Alohida holda
Alif	o, a, , e, o'	ا	ا	ا	ا
Be	b	ب	ب	ب	ب
Pe	p	پ	پ	پ	پ
Te	t	ت	ت	ت	ت
Se	s	ث	ث	ث	ث
Jim	j	ج	ج	ج	ج
Chim	ch	چ	چ	چ	چ
He (hoye-ho'tti)	h	ح	ح	ح	ح
Xe	x	خ	خ	خ	خ

Dol	d	د	د	د	د
Zol	z	ذ	ذ	ذ	ذ
Re	r	ر	ر	ر	ر
Ze	z	ز	ز	ز	ز
Je	j	ژ	ژ	ژ	ژ
Sin	s	س	سد	سد	سس
Shin	sh	ش	شد	شد	شش
Sod	s	ص	صد	صد	صص
Zod	z	ض	ضد	ضد	ضض
To	t	ط	ط	ط	ط
Zo	z	ظ	ظ	ظ	ظ
ayn Harfning nomi	() ‘ Harf ifoda etgan tovushlar	ع	ع	ع	ع
g’ayn	g’	غ	غ	غ	غ
Fe	F	ف	ف	ف	ف
qof	q	ق	قا	قا	ق
Kof	k	ك	ك	ك	ك
Gof	g	گ	گ	گ	گ

Lom	l	ل	ل	ل	ل
Mim	m	م	م	م	م
Nun	n	ن	ن	ن	ن
Vov	v, u, o'ʻu	و	و	و	و
he (hoye-havvaz)	h	ه	ه	ه	ه
Yo	Y, e, I,	ی	ی	ی	ی

Kerakli adabiyotlar:

1. M.Abdusamatov. Fors tili. Toshkent. «O'qituvchi» nashriyoti. 28-35 betlar.
2. Xalilov. Fors tili. Toshkent. «O'qituvchi» nashriyoti. 1992 yil. 16-33 betlar.
3. R.Jumaniyozov. Eski o'zbek yozuvi. Toshkent. «O'qituvchi» 1989 y. 14-20 betlar.

Amaliy mashg'ulot:

Mo'ttasil va mo'nfasil harflar.

Ajratilgan vaqt- 2 soat

Dars maqsadi: Mo'ttasil (qo'shilgan) va mo'nfasil (ayrilgan) harflar haqida ma'lumot berish.

Identiv o'quv maqsadlari:

1. O'zidan oldingi harfga qo'shib, keyingisiga qo'shilmaydigan harflarni ajrata oladi.
2. Har ikki tomondan qo'shib yoziladigan harflar yozuvda 4 xil shaklda bo'lishini biladi.
3. Mo'ttasil harflar 25 ta va mo'nfasil harflar 7 ta ekanligini biladi va bir-biridan farqlaydi.

Kerakli jihozlar: alifbo, darslik, doska, bo'r.

Ishni bajarish tartibi:

1. Harflarni ikki guruhga : mo'ttasil va mo'nfasil harflar guruhiga ajratish.
2. Mo'nfasil (ayrilgan) harflarni 2 xil shaklini yozib mashq qilish.
3. Mo'ttasil (qo'shilgan) harflarni 4 xil shaklini yozish, mashq qilish.
1. Mo'ttasil harflar.O'zidan oldingi va keyingi harflarga qo'shib yoziladigan harflar 4 xil shaklda yoziladi.

ب ' ت ' ث ' پ ' ج ' چ ' ح ' خ ' س ' ش ' ص ' ض ' ط ' ظ ' ع ' غ ' ف ' ق ' ک ' گ ' ل ' م ' ن ' ه ' ی

2. Mo'nfasil harflar. Mazkur harflar o'zidan oldingi harfga qo'shiladi, o'zidan keyingi harfga qo'shilmaydi va yozuvda 2 xil shaklga ega bo'ladi.

ا د ذ ر ز ژ و

3. So'zlar yozishni mashq qilish.
Obod, ozod, oftob, zar, zo'r, mosh, shom, dard, ajdar, birodar, daryo, avlod.
4. Quyidagi gaplarni eski o'zbek yozuvida yozish.
Dunyoda adolat va haqiqatning g'alabasi muqarrar.
Ilm barcha sir – asrorlarning kalitidir.
Biz Samarqand, Xiva, Buxoro, Shahrisabz kabi tarixiy shaharlarni tomosha qildik.
5. Faqatgina mo'nfasil harflardan foydalangan holda qanday so'zlar yasay olasiz.

Kerakli adabiyotlar:

1. Abdusamatov M. Fors tili. «O'qituvchi». Toshkent. 30-35 betlar.
2. R. Jumaniyozov. Eski o'zbek yozuvi. Toshkent. «O'qituvchi» 1989 y. 101-106 betlar.

Mustaqil ish topshiriqlari:

1-topshiriq. Eski o'zbek yozuvining taraqqiyot davrini tahlil qilish.

- 1.1. Taraqqiyot davrlariga izoh bering.
- 1.2. Eski o'zbek yozuvining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlang, yozib ko'rsating.

2-topshiriq. Fors-arab alifbosiga tavsif berish.

- 2.1. Fors-arab alifbosini yozib ko'rsating, (alifbo tartibida).
- 2.2. Shaklan bir xil, nuqtalarning o'rni va soniga ko'ra farqlanuvchi harflarni ajratib yozib ko'rsating.
- 2.3. Satr chizig'ida yoziluvchi harflarni alohida, satrdan pastda yoziladigan harflarni alohida yozib ko'rsating.

3-topshiriq. Mo'ttasil va mo'nfasil harflarga ta'rif berish.

- 3.1. Mo'nfasil harflarni (bir tomondan qo'shilib yoziluvchi) harflarni yozish, ular ishtirokida so'zlarga misollar yozing.
- 3.2. Mo'ttasil (har ikki tomondan qo'shiluvchi) harflarni har birini bir necha qatordan yozib chiqing. Ular ishtirokidagi so'zlarga misollar keltiring.

Ushbu topshiriqlar savolriga quyidagi adabiyotlardan javob topasiz:

1. Abdusamatov M. Fors tili. 9-12 bet. 28-35 bet.
2. Jumaniyozov R. Eski o'zbek yozuvi. «O'qituvchi». Toshkent. 1989 y. 101-104 bet.
3. Xalilov . Fors tili. «O'qituvchi». Toshkent. 1992 yil. 1-33 betlar.

Amaliy mashg'ulot:

Mavzu. Eski o'zbek yozuvida qisqa va cho'ziq unlilarning ifodalanishi.

Ajratilgan vaqt- 4 soat

1. Qisqa unlilarni yozuvda ifodalanishi.
2. Cho'ziq unlilarning yozuvda ifodalanishi.

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar:

Zabar, zir, pish, so'kun, modda.

Dars maqsadi: Talabalarda qisqa va cho'ziq unlilarning yozuvda ifodalanishi bo'yicha tushuncha hosil qilish.

Identiv o'quv maqsadlari:

1. Qisqa unlilar yozuvda ifoda etilmay, yozuvda tushirib qoldirishi, diakritik belgilarda ifodalanishini biladi.
2. Cho'ziq unlilarni yozuvda ا -alif, و - vov, ی yo harflari bilan ifoda etilishini va so'z boshida kelganda bir alif ا orttirilib yozilishini, imlosini biladi.

Kerakli jihozlar:

Doska, bo'r, tablitsa (imloga oid).

Ishni bajarish tartibi:

1. Qisqa unlilarning yozuvda zabar, zir, pish orqali berilishi tushuntiriladi va yozdiriladi.

1-savol bayoni:

Eski o'zbek yozuvida qisqa unlilar harflarining usti va ostiga qo'yiladigan harakat deb ataluvchi diakritik belgilar orqali ifoda etiladi. Harakat qaysi harfning ustiga yoki ostiga qo'yilsa, avval harakat qo'yilgan undosh o'qilib, so'ngra harakat talaffuz etiladi.

1. Harf ustiga chiziqcha qo'yish orqali a unli tovushi ifoda etiladi.

Yozuvda َ belgisi bilan ifodalanib, ز بر - zabar

(ustida, tepasida degan ma'noda) deyiladi. Masalan: قمر - Qamar

مدد - sabr صبر

2. Harf ostiga chiziqcha qo'yish orqali e tovushi ifoda etiladi.

Yozuvda □ belgisi bilan ifodalanib, زیر -zir

(ostida, tagida degan ma'noda)deb ataladi.

Masalan: دل - dil, قش - qish.

3. Harf ustiga vergul shaklidagi belgi qo'yilib, o' unli tovushi ifoda etiladi.

Yozuvda ' belgisi bilan ifoda qilinib, پیش -pish (old,oldida) deyiladi. Masalan:

هنر -hunar كتبخانه -kutubxona

Agar qisqa unlilardan biri so'z boshida kelsa, so'z boshida bir alif orttirilib, zarur bo'lgan diakritik belgi shu alifning usti yoki ostiga qo'yiladi. Bunda alif butunlay talaffuz etilmay, faqat vositachi rolini bajaradi.

ا گر - agar, اثر - asar اسم -ism, -

افق --ufq, اوى -uy, .

Ayn - ء bilan boshlanuvchi arab so'zlarida diakritik belgi ayn harfining osti yoki ustiga qo'yiladi. Ayn talaffuz etilmaydi.

عقل - aql, علم - ilm, عمر - umr, عضر -uzr.

2-savol bayoni:

Cho'ziq unlilarning yozuvda ifoda etilishi.

Fors tilida cho'ziq unlilar (o, u, i) ا - alif, و - vov, ی -yo harflari bilan ifoda etiladi. Masalan:

صد ا - cado-, شوم - shum, توق - to'q . kimki

Agar cho'ziq unlilar so'z boshida kelsa, yozuvda cho'ziq unli oldidan bir alif orttirilib yoziladi. Masalan:

آتش . ot . آت otash, لپاک ipak کول -kul, ایر ان -Eron.

Agar و - vov yoki ی - yo so'z boshida ا alifsiz bo'lsa, v va y undosh tovushlarini ifodalaydi.

وطن -vatan-vatan, یار - yor-yor. یادلش .yodlash

Arab tilidan kirgan so'zlarning boshida ayn va alif عا harflari birga kelsa, ayn talaffuz etilmay, alif cho'ziq unli o tarzida talaffuz qilinadi. Masalan:

عادل - odil, عالی - -oliy, عاقل l-aql, عاشق --oshiq.

2. Cho'ziq unlilarning yozuvda ifodalanishini misollar orqali yozdirish, mashq qilish.

سد

Kerakli adabiyotlar:

- 1.Abdusamadov M. Fors tili.36-40 bet.
- 2.Eski o'zbek yozuvi. Jumaniyozov R. Toshkent. 114-121 betlar.
- 3.Xalilov L .Fors tili .Toshkent. « O'qituvchi».20-24- betlar.

Mavzu. Arab satr usti belgilari.

Amaliy mashg'ulot:

Ajratilgan vaqt-2 soat

Asosiy savollar:

Arab satr usti belgilari va ularning imlosi.

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar:

Tashdid, hamza, tanvin, vasla.

Dars maqsadi:

Arab satr usti belgilari haqida ma'lumot berish va ular imlosi bilan tanishtirish.

Identiv o'quv maqsadlari:

1. Arab satr usti belgilari qaysilar ekanligini biladi.
2. Tashdid, tanvin, hamza va vasla belgilarining imlo qoidalarini farqlay oladi.

Arab harflari bilan bir qatorda, arab satr usti belgilari ham kirib kelgan. Bu belgilar quydagilardir:

1. تشديد - tashdid (kuchaytirish degan ma'noda) yozuvda ʾ belgisi bilan ifodalanib, harfni takrorlab, o'qishga ishora qiladi. Bunda avval tashdid ostidagi undoshni takrorlab, so'ng tashdid ustidagi harakat o'qiladi. Masalan:

اول -avval-avval, birinchi.

نقاش -naqqosh-naqqosh, rassom.

تبسم -tabasso'm-tabassum.

2. همزة -hamza yozuvida ء - belgisi bilan ifoda etilib, alif, vov, va yo harflari ustiga qo'yiladi, harflar talaffuz qilinmaydi faqat vositachi vazifasini bajaradi.

تاكيد -ta'kid-ta'kidlash

حيات - hay'at - hay'at,

مومين - mo'min, - mo'min

3. تنوين -tanvin faqat arab tilidan kirgan so'zlardagina uchraydi. Yozuvda ʾ belgisi bilan ifodalanib, so'z oxirida vositachi alif ustiga qo'yiladi, va ʾ an tovush birikmasini bildiradi. Masalan:

قصد ا -qasdan-qasddan, ataylab.

مسالاً -masalan.

مضمونا -mazmunan.

4. **و صله** - vasla (qo'shish ma'nosida) belgisi bilan ifoda etilib, arab tilidagi aniqlik artikli **ال** al- birikmasining birinchi harfi alif ustiga qo'yiladi. Fors tilida vasla murakkab so'zga aylangan ba'zi arab izofiy birikmalarida yoki aniq otlarda uchraydi. Masalan:

المغرب -al-mag'reb - g'arb.

دارالفنون doril-fi'nun – universitet.

Muhokama uchun savollar:

1. Qanday arab satr usti belgilarini bilasiz?
2. Hamza belgisining imlo o'zgarishlarini aytib o'ting.
3. O'zbek tiliga ham arab so'zlari orqali ravish vazifasida kelgan so'zlar kirib kelganmi? Misollar keltiring.

Ishni bajarish tartibi:

1. Tashdidli so'zlarga 6 ta misol keltiring.
2. Tanvinli so'zlarning gapdagi vazifasini aniqlang.
3. **Eski o'zbek yozuvida** hamza belgisining xususiyatlarini izohlang.
4. Vasla va tashdid belgisiga tavsif bering.
5. Arab sair usti belgilari ishtirokidagi so'zlarga 10 ta misol keltiring.

Kerakli adabiyotlar:

1. Abdusamadov M. Fors tili. 45-50 betlar.
2. Jumaniyozov R. Eski o'zbek yozuvi. 121-128 betlar.
3. Xalilov. Fors tili. 20-23 betlar.

Amaliy mashg'ulot.

Mavzu. Shamsiy va qamariy harflar.

Ajratilgan vaqt- 2 saot

Dars maqsadi: Arab izofasi, shamsiy, qamariy harflar haqida tushuncha hosil qilish, o'qilishidagi o'zgarishlar bilan tanishtirish.

Mavzuga oid tayanch tushunchalar: izofa, shamsiy, qamariy, al artikli. (izofa- qo'shish, bog'lash, shamsiy harflar-quyosh harflari, qamariy –oy, al artikli-aniqlik ko'rsatkichi).

Identiv o'quv maqsadlari:

1. Arab izofasi nima ekanligini ayta oladi.
2. Shamsiy harflar -quyosh harflariga qaysi harflar kirishini biladi.
3. Qamariy harflar –oy harflariga kiruvchi harflarni biladi.
4. Shamsiy va qamariy harflar ishtirokidagi arab izofasiga misol keltiradi, o'qitilishidagi o'zgarishlarga tavsif bera oladi.

Arab izofasi, shamsiy va qamariy harflar haqida.

Arab alifbosidagi harflar 2 guruhga –shamsiy va qamariy harflar guruhiga bo'linadi. -ho'rufe qamariy (oy harflari) va ho'rufe shamsiy (quyosh harflari) . Shamsiy harflar quydagilardir.

س ش

ث ت د ر ز ص ض ط ظ ل ن

Qamariy harflarga kiruvchi harflar esa

و م ه ي ك غ ع ف ق ج خ ح ب ا

dir.

Izofa so'zining lug'aviy ma'nosi qo'shish va bog'lash demakdir. Aniqlanmish va aniqlovchi, qaralmish va qaratqich munosabatlarini ifodalovchi tushuncha izofa deb ataladi. Arab izofasi ko'rsatkichi ال al (yoki ul) so'zlarni bir-biriga bog'lashga xizmat qiladi.

Agar al- ال anqlik ال artiklidan keyin kelgan so'zning birinchi harfi shamsiy harf bilan boshlansa, ال al artiklidagi ل lom talaffuz etilmay, keyingi harf tasdid bilan o'qiladi. Masalan:

السلام - as-salom-assalom.

لغت الترك - lo'g'at-o't turk-turkcha lug'at.

Al artiklidan keyingi harf qamariy harf bo'lsa, al (yoki o'l) to'liq talaffuz qilinadi. Masalan:

محبوب القلوب - mahbub-ul-qo'lub.

الحازمي -al-xorazmiy- Xorazmiy.

Ishni bajarish tartibi:

1. Shamsiy harflar guruhini uch qatordan daftaringizga yozing va misollar keltiring.
2. Qamariy harflar guruhini uch qator yozing va yodlang.

3. Izofaga tavsif bering.
4. Arab izofasiga 6 ta misol keltiring.

Kerakli adabiyotlar:

1. Abdusamadov M. Fors tili. 45-50 betlar.
2. Jumanioyozov R. Eski o'zbek yozuvi. 121-128 betlar.
3. Xalilov. Fors tili. 5-20 betlar.

Mustaqil ish topshiriqlari:

1-topshiriq.

- 1.1. Eski o'zbek yozuvining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlang.
- 1.2. Eski o'zbek yozuvining taraqqiyoti davrlarini aniqlang.

2-topshiriq.

- 2.1. Fors-arab alifbosidagi harflarni har bir shaklini 4 qatordan yozib mashq qiling.
- 2.2. Fors-arab alifbosini yodlang.

3-topshiriq.

- 3.1. Mo'ttasil (qo'shilgan) harflar guruhini aniqlang.
- 3.2. Mo'nfasil (ayrilgan) harflar guruhini aniqlang, ular ishtirokida so'zlar yozing.

4-topshiriq.

- 4.1. Zir, zabar, pish qanday belgilar ularga tavsif bering.
- 4.2. So'kun va madda-diakritik belgilariga ta'rif bering.
- 4.3. Cho'ziq unlilar yozuvda qaysi harflar orqali beriladi, ular imlosiga ta'rif bering.

5-topshiriq.

- 5.1. Arab satr usti belgilarini aniqlang.
- 5.2. Tashdid va hamza belgilariga tavsif bering.
- 5.3. Tanvin va vasla belgini misollar asosida ta'riflang.
- 5.4. Arab satr usti belgilarini imlo o'zgarishlarini (belgilang) aniqlang.

6-topshiriq.

- 6.1. Shamsiy harflar guruhini ko'rsating.
- 6.2. Qamariy harflar guruhini yozib ko'rsating.
- 6.3. Izofa nima, unga ta'rif bering.

Ushbu topshiriqlarga quyidagi adabiyotlardan javob topasiz:

1. Jumanioyozov R. Eski o'zbek yozuvi. 114-121, 122-128, 129-132 betlar.
2. Xalilov. Fors tili. 5-33 betlar.
3. Abdusamadov M. Fors tili. 9-51 betlar.

Modul bo'yicha yakuniy mashg'ulot:

1. Fors-arab alifbosining o'ziga xos xususiyatlari.
 - a) Yozuv o'ngidan chapga qarab yoziladi va shunday o'qiladi.
 - b) Fors-arab yozuvida bosh harf yo'q;
 - v) Fors tilida bo'g'in ko'chirish yo'q;
 - g) Harflar so'zdagi o'riniga ko'ra so'z boshi, so'z o'rta, so'z oxiri va alohida ko'rinishiga ega.
 - d) Hech qanday tinish belgilar yo'q, XX asrdan boshlab ba'zi bir tinish belgilar kirib kelgan.
2. Arab alifbosi 28 harfdan iborat bo'lib, Eski o'zbek yozuvila tovushlarini ifodalash uchun qo'shimcha ravishda quyidagi 4 harfni kiritganlar:

پ -pe, چ -chim, ژ -je, گ -gof.

Natijada fors-arab alifbosida 32 harf hosil bo'lgan.

3. Fors alifbosidagi harflar yozuvda bir-biriga qo'shilish va qo'shilmasligiga ko'ra 2 guruhga bo'linadi:
 - a) Ho'rufe mo'ttasele (qo'shilgan harflar), ular 25 ta bo'lib, o'zidan oldingi va o'zidan keyingi harfga qo'shib yoziladi, 4 xil shaklga ega bo'ladi.
 - v) Ho'rufe mo'nfasele (ayrilgan harflar), ular 7 ta bo'lib, o'zidan oldingi harfga qo'shib, keyingisiga qo'shilmaydi, yozuvda 2 xil shaklga ega bo'ladi.
4. Fors tilida a, e, o' qisqa unlilari yozuvda ifoda etilmaydi, ular harakat deb nomlanuvchi diakritik belgilar orqali beriladi.
5. Cho'ziq unlilar alif, vov va yo harflari orqali ifodalanadi. –o, –u, i.

6. Zabar –a qisqa unlisini ifoda etadi, yozuvda harf ustiga chiziqcha qo'yish bilan ifodalanib keladi (ustida, tepasida degan ma'noni bildiradi). Maslan:

بخت baxt خلق, xalq پند-pand.

8. Harf ostiga chiziqcha qo'yish orqali i qisqa unlisi ifoda etiladi (). **Eski o'zbek yozuvila** ز-zir (ostida, tagida degan ma'noda) deb ataladi.

دل –dil- قش-qish

9. Harfning ustiga vergul shaklidagi belgisi qo'yish orqali o' unli tovush ifoda etiladi. Yozuvda belgisi bilan ifoda qilinib, fors grammatikasida -

pish (old, oldida) deyiladi. هنر -hunar- كتبخانه- kutubxona

10. تشديد – tashdid (kuchaytirish degan ma'noda) yozuvda belgisi bilan ifoda etilib, harfni takrorlab (ikkilantirib) o'qishga ishora qiladi.

Masalan: اول- -avval- birinchi; نقاش ه -naqqosh-rassom. –mahalle-mahalla.

11. همز –hamza yozuvda ع belgisi bilan ifoda etiladi, bo'g'in ajratuvchi vazifani bajarib, kichik pauza qilishga ishora qiladi.

مسول –mas'ul-mas'ul

جرات -jur'at-jur'at.

12. تنوين –tanvin faqat arab tilidan kirgan so'zlardagina uchraydi. Tanvin belgisi bilan beriladi, talaffuzda –an tovush birikmasini bildiradi. Tanvinli so'zlar fors tilida ravish vazifasida keladi. Masalan:

قَبْلًا -qablan-ilgari, oldin.

قصدًا -qasdan-qasddan, bilib turib.

13. وصله –vasla (qo'shish ma'nosida) belgisi bilan ifodalanib, arab tilidagi al aniqlik artiklining alif harfi ustiga qo'yiladi. Fors tilida vasla arab izofiy birikmalarda yoki aniq otlarda uchraydi.

المغرب -al-marg'ab-g'arb.

دارلفنون -dor-il-fu'nun-universitet.

14. سکون –so'kun (tinchlik, to'xtash degan ma'nosida) yopiq bo'g'inni bildiradi, yozuvda belgisi bilan ifoda etiladi. Masalan:

بلبل --bulbul.

فرزند rzand.

Nazorat savollari:

1. Mo'ttasil harflar qaysilar?
2. Mo'nfasil harflar qaysilar?
3. Fors tilida qisqa unlilar qanday ifoda etiladi?
4. Fors tilida cho'ziq unlilar qanday ifodalanadi?
5. Qanday arab satr usti belgilarini bilasiz?
6. Zir belgisi qanday belgi, u qaysi tovushni bildiradi?
7. Zabar belgisi qanday belgi, u qaysi qisqa unlini bildiradi?
8. Pish qanday belgi?
9. Sokin qanday belgi?
10. Tashdid qanday arab satr usti belgisi?
11. Tanvin qanday belgi, u nimani anglatadi?
12. Vasla belgisi qanday belgi?
13. Hamza belgisi qanday belgi?
14. Madda nima?
15. Shamsiy harflar nechta, ular qaysilar?
16. Qamariy harflar nechta, qaysilar?
17. Cho'ziq unli so'z boshida kelsa, qanday yoziladi?
18. Qisqa unli so'z boshida kelsa, qanday imlo o'zgarishi ro'y beradi?
19. Harflar so'zdagi o'rniga ko'ra necha shaklga ega, ular qaysilar?
20. و vov harfi qanday tovushlarni ifodalaydi va qay holda?
- 25 ی yo harfi qachon unli va qachon undosh tovushlarni ifodalaydi?
- 26 hoye-havvaz harfi qachon h undosh tovushini va qay paytda qisqa e unli tovushini ifoda etadi?
27. Qisqa unlilar imlosi haqida nimalarni bilasiz?
28. Cho'ziq unlilar yozuvda qachon undosh tovushlarni ifodalaydi?
29. Qaysi harflar yozuvda o'zidan oldingi va keyingi harfga qo'shilishi va qo'shilmasligiga ko'ra 2 xil shaklga ega bo'ladi?
30. Qaysi harflar yozuvda 4 xil shaklga ega bo'ladi?

Amaliy mashg'ulot.

Mavzu: Eski o'zbek yozuvida raqamlarning ifodalanishi

Ajratilgan vaqt -2 soat.

Asosiy savollar

1. Arab raqamlarining ifodalanishi. .

2. 1 Arab raqamlarining vazifasi.

Dars maqsadi: Eski o'zbek yozuvida raqamlarning ifodalanishi to'g'risida talabalarda tushunchalar hosil qilish.

Identiv o'quv maqsadlari:

1 Arab raqamlarining ifodalanishi biladi .

2. Poygirning vazifasini tushunadi.

Ishni bajarish tartibi:

1. 1 Arab raqamlarining yozuvda ifodalanishini tushuntirish va Poygir bilan tanishtirish..

Hozirda biz qo'llayotgan raqamlar arab raqamlari deb yuritilsada.ular uzoq asrlik taraqqiyot mobaynida shaklan o'zgarishlarga uchragan. Eski o'zbek tili yodgorliklarida sahifani raqamlash-tartiblash ikki uslda namoyon bo'ladi:birinchisi raqamlar ,ikkinchisi –poygir orqali

Eski o'zbek yozuvida raqamlar arab raqamlari bilan ifodalanadi..

Birliklar

1- ۱ 2- ۲ 3- ۳ 4- ۴ 5- ۵ 6- ۶ 7- ۷ 8- ۸ 9- ۹ 10- ۱۰

O'nliklar

10- ۱۰ 20-۲۰ 30-۳۰ 40-۴۰ 50-۵۰ 60-۶۰ 70-۷۰ 80-۸۰ 90-۹۰

Yuzliklar

100-۱۰۰ 200-۲۰۰ 300-۳۰۰ 400-۴۰۰ 500- ۵۰۰ 600-۶۰۰ 700-۷۰۰ 800-۸۰۰
900-۹۰۰

Mingliklar

1000-۱۰۰۰ 2000-۲۰۰۰ 3000 -۳۰۰۰ 4000-۴۰۰۰ 5000-۵۰۰۰ 6000-۶۰۰۰ 700-
7000-۷۰۰۰ 8000-۸۰۰۰ 9000-۹۰۰۰

Yozma yodgorliklardagi raqamlarning ayrimlari biz qo'llayotgan raqamlarga o'xshaydi.

9- ۹ 1- ۱ 0 ۰

2.Yozma yodgorliklardagi sahifani raqamlash kam uchraydi.Odatda , sahifani yuqorida qayd etilgani dek poygir bilan beriladi. Ho'sh .poygir nima o'zi ?

Poygir so'zining lug'aviy ma'nosi qadam olmoq bo'lib, پا po- oyoq hamda گرفتن giriftan olmoq fe'lining hozirgi zamon nigizi o'zaro birikuvidan hosil bo'lgan.

Nazorat topshiriqlari:

1.Quyidagi raqamlarni so'zlar bilan yozing:

۳ ۳۲ ۵۷ ۹ ۹۴ ۴۴ ۶۸ ۸۸ ۱۱۱ ۵۵۵ ۷۷۹ ۱۰۸۸

۷۰۰۲ ۴۰۰۴ ۵۵۶۸ ۳۲۷۳۷ ۸۹۴۶۸ ۸۸۵۷۹۴

2.Quyidagi raqamlarni arab raqamlari bilan yozing:

8, 54, 82, 765, 123, 683, 777, 5842, 9148, 4444, 48521, 564298, 84573, 347745, 3980613

3.Oila a'zolaringizning tug'ilgan yilini arab raqamlari bilan yozing:

4. Poygirning vazifasini tushuntiring

Amaliy mashg'ulot.

Mavzu:. Yangi va eski yil hisoblari

Ajratilgan vaqt -2 soat.

Asosiy savollar

1. Milodiy yil va xijriy yil.
2. Xijriy-qamariy , xijriy -shamsiy yil hisoblari

Dars maqsadi: Yangi va eski yil hisoblari to'g'risida talabalarda tushunchalar hosil qilish.

Identiv o'quv maqsadlari:

- 1 Milodiy va xijriy yil hisoblarini biladi .
 - 2.Xijriy-qamariy milodiyga, milodiy yilni Xijriy-qamariyga aylantira oladi
- Ishni bajarish tartibi:.

Kitoblarining yozilgan va ko'chirilgan vaq-ti har doim ham abjad hisobida berilavermaydi. Agar siz qo'lyozma kitoblarining tugallanmasiga e'tibor qilgan bo'lsangiz, quyidagicha yozuvlarga ko'zingiz tushadi:.

ایزدی مسعل کام فضلی و کرمی برله تمام تاپتی سنه ۱۲۳۱

Izadi mas'ul kom fazli va karami birla tamom topti sanai 1231, yoki

تمت الكتاب بعون الملك الوهاب در سنه ۱۲۴۶

Tammat –ul-kitabi bia'vn –il-malik –il-vahhabi dar sanai 1246

(yoki boshqa yil Raqamii kelib chiqadigan jumla yoziladigan bo'lishi mumkin)

Yuqoridagi 1231 va 1246 raqamlari eski yil yil hisobi bo'yicha asar tugallangan yilni bildiradi. Manna shu eski yil hisobi hijriy yil deb ataladi. Hijriy yil 622 milodiy yildan , Muhammad payg'ambar ning Makkadan Madinaga ko'chgan davridan boshlanadi.. Hijriy yil ikki xildir Biri –hijriy –shamsiy yil ikkinchisi Hijriy -qamariy yil hisoblari .

Musulmon mamlakatlarining barchasida hozir ham hijriy yil hisbidan foydalanishadi. Hijriy qamariy yil hisobi oyning er atrofida aylanish davriga asoslangan , hisob oy kunlari asosida olib boriladi. Bu hisob bo'yicha yil 354 (355)kundan iborat .

Hijriy -qamariy yil 12 oydan iborat bo'lib ,toq oylar 30, juft oylar 29 kunlik qilib olinganShu3 yil kabisa hisoblanib 355 kundan iborat bo'ladi.

Hijriy -qamariy yil hisobi erning quyosh atrofida aylanish davriga asoslangan ,hisob quyosh kunlari asosida olib boriladi. Er quyosh atrofini bir marta aylanib chiqish davri bir yil hisoblanib, 365 kundan iborat bo'ladi.

Hijriy -qamariy yil ham 31 va 30kunlik 12oydan iborat bo'lib ,faqat bir oyi 28 kundan iborat bo'ladi.Har to'rtinchi yilda bu oy 29 kunlik hisoblanib,shu yil kabisa,ya'ni. 366 kunlik bo'ladi. Hijriy -qamariy va hijriy – shamsiy yillar orasidagi 2kunlik farq qamariy yil oylarining siljib yurishiga sabab bo'ladi. Har 33 yilda Hijriy -qamariy yili bir davrni aylanib chiqib , yana bir vaqtga to'g'ri keladi, qamariyning 33 yil shamsiyning 32 yiliga tengdir.

Ma'lumki, milodiy yil Grigoryan yili bo'lib bunda oylarning ba'zilari 30 va ayrimlari 31 kundan , yolg'iz bir oy 28 kundan iboratdir. 28 kunlik oy to'rt yilda bir marta 29 kunlik bo'ladi vash u yil kabisa yili deb ataladi. Shunday qilib milodiy yil 365-366kundan iborat bo'ladi.

Oyni 29,53059 kecha- kunduzda o'zining birinchi joyiga qaytib kelishi aniqlangan. Ammo kunYu hafta va oylar faqat butun sonlardan iborat bo'lishligi lozimligidan yil oylari shartli ravishda 30 kun va 29 kecha –kunduz deb olingan. Ko'rinib turibdiki, taqvimiy oy hisobi oyning haqiqiy davridan ortda qolib boradi.Bu orta **qolish 30 yida taxminan 2 kecha rkunduzga etadi. Arablar bu farkni y'kotish uchun xijroiylar tavrimga xar 30 yilda 2 kecha k'yshib, 30t yilning 19 yilini odatdagidek 354 kecha kunduz , 2 yilini 355 kecha kunduz xisoblaydilar. Binobarin xar 30 yillik siklning 2,5,7,10,13,16,18,21,24,26,29,yillar kabisi ,ya'ni 355 kunlik xisoblanadi. “Kabisa” كبيسه arabcha suz b'ylib «t'yldirilgan»,»ortirilgan»,degan ma'nolarni bildiradi .Demak , kabisa yili t'yldirilgan yildir.**

Yilning oddiy yoki kabisa yil ekanini bilish uchun uni 30 ga b'ylish kerak .Agar koldik yuqorida k'yrsatilgan sonlardan biri b'ylsa, shu yil kabisa yili b'yladi . Kabisa yilida zulxijja oyiga bir kun k'yshilib ,30 kun xisoblanadi. Bu xisoblash shartli b'ylib ,amalda esa mazkur ortikcha kun istalgan oyda paydo b'ylishi mumkin

Nazorat topshiriqlari:

1.Quyidagi Xijriy-qamariy yilni milodiy yilga aylantiring:

۳ ۳۲ ۵۷ ۹ ۹۴ ۴۴ ۶۸ ۸۸ ۱۱۱ ۵۵۵ ۷۷۹ ۱۰۸۸

2.Quyidagi milodiy yilni Xijriy-qamariyga aylantiring:

765, 683, 777, 1754,1865,1986,2004.

3. Oy necha kecha- kunduzda o'zining birinchi joyiga qaytib keladi?

4. “Kabisa” كبيسه arabcha so'zining ma'nosi tushuntiring.

5. Qamariyning 33 yili shamsiyning necha yiliga tengdir?

Amaliy mashg'ulot.

Mavzu: Isloh qilingan eski o'zbek yozuvi

Ajratilgan vaqt -2 soat.

Asosiy savollar

1. Undoshlar islohi.
2. Unlilar islohi

Dars maqsadi: Isloh qilingan eski o'zbek yozuvi to'g'risida talabalarda tushunchalar hosil qilish.

Identiv o'quv maqsadlari:

- 1 Isloh qilingan eski o'zbek yozuvini biladi .
2. eski o'zbek yozuvini isloh qilingan yozuvga aylantira oladi

Ishni bajarish tartibi:

Isloh qilingan eski o'zbek yozuvi

Asrlar davomida qo'llanib kelgan arab alifbosi xalq ommasining savodini chiqarish uchun birmuncha qiyinchilik tug'dirdi. Shuning uchun ham o'zbek ziyolilari oldida alifboni soddalashtirish yoki boshqa soddaroq imloni qbul qilish masalasi ko'ndalang turardi.

Nihoyat, 1921 yilda arab yozuvi isloh qilindi. Ya'ni yozuv oldingisiga nisbatan birmuncha soddashtirildi. Ommaning osonroq savod chiqarishi uchun muayyan qulaylik yaratildi.

Isloh talabiga muvofiq , yozuvda barcha harflar ifodalandi, arab tiliga xos bo'lgan tovushlarni ifodalovchi ayrim harflar (ط , ظ , ض , ص , ذ , ث) yozuvdan butunlay chiqarib tashlandi . Ular o'rniga esa talaffuzi jihatidan o'zbek tilidagi tovushlarga yaqin bo'lgan harflar qo'llanadigan bo'ldi. Eski yozuvdagi ص (sod) , ث (se) harflari o'rniga isloh qilingan alifboda س (sin) harfi, ظ (zo), ض (zod), ذ (zol) harflari o'rniga ز (ze), ط (to) harfi o'rniga ت (te) ishlatila boshladi.

Misollar :

Isloh qilingan eski Eski yozuvda Hozirgi ko'rinishda

Yozuvda

سابیت

سابیر

زاکیر

زِه ربه

زالیم

تاقت

ثابیت

صابر

ذاکر

ضربه

ظالم

طاقت

SOBIT

SOBIR

ZOKIR

ZARBA

ZOLIM

TOQAT

Ma'lumki, eski yozuvda qisqa unlilar yozuvda ifodalanmas edi . Isloh qilingan arab alifbosida esa ular yozuvda to'la aks etadigan bo'ldi. Hatto ular uchun maxsus harfiy belgilar ham ishlab chiqildi.

<u>Isloh qilingan yozuvda</u>	<u>eski yozuvda</u>	<u>hozirgi shakli</u>
-------------------------------	---------------------	-----------------------

<u>ئ</u>	<u>ا</u>	<u>A</u>
<u>ئا</u>	<u>آ</u>	<u>O</u>
<u>ئو</u>	<u>او</u>	<u>U</u>
<u>ئو</u>	<u>او</u>	<u>O'</u>
<u>ئى</u>	<u>ای</u>	<u>I</u>
<u>ئە</u>	<u>ای</u>	<u>E</u>

Misollar:

<u>ئەندە</u>	<u>انده</u>	<u>ANDA</u>
<u>ئاباد</u>	<u>آباد</u>	<u>OBOD</u>
<u>ئوچون</u>	<u>اوچون</u>	<u>UChUN</u>
<u>ئوتەر</u>	<u>اوتار</u>	<u>O'TAR</u>
<u>ئیش</u>	<u>ایش</u>	<u>ISh</u>
<u>ئىتىك</u>	<u>ایتیک</u>	<u>ETIK</u>

Eski yozuvda و (vov) harfi uch xil tovushni ,ya'ni v, o' va u niifodalab kelar edi . Isloh qilingan yozuvda esa bir- biridan farqlanib turuvchi harfiy belgilar bilan yoziladigan bo'ldi . Hatto v undoshi chun maxsus belgi qabul qilindi , maalan :

<u>ئەۋەز</u>	<u>عوض</u>	<u>AVAZ</u>
<u>ۋەتەن</u>	<u>وطن</u>	<u>VATAN</u>

Eski yozuvdagi ی harfi isloh qilingan yozuvda uch xil ifodalanadi :

بلم
تل
باي

بيليم

تيل
باي

Eski yozuvdagi نگ (ng) yoki ینگ (ing) tovushi birikmalari isloh
qilingan alifboda ك yoki ک harfiga muvofig kelgan, masalan:

تاك تانگ
يوریک يورینگ

Nazorat topshiriqlari:

1. (ng)- harf birikmasi bilan tugovchi so'zlardan topib , isloh qilingan arab alifbosi asosida yozing .
2. V undoshining alohida hamda bog'langan holda yozilish shakllariga beshtadan misol toping, ularni isloh qilingan arab alifbosi asosida yozing .
3. Quyidagi so'zlarni isloh qilingan eski o'zbek alifbosi asosida yozing:

baland , matonat , qalandar , tang, maktub, talaba, chuqur, tiling, ko'ngul, xato,
elak, olim , insof , zafar, o'qish, taraqqiyot, tuzum , talant, chang, muhokama,
fazilat, munozaara, javob, oting, hasrat , marosim , vafo, samara , garang, iqlim ,
husn, nafas, qalb, kunduz, olqish, to'ng'ich, o'rim, bong, havas, fasl, daftar, so'ng,
surat.

